

Раҳима Алимова
Марказий Осиё халқлари тарихи ва
манбашунослиги кафедраси доценти, т.ф.н., ТДШУ

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА МАРҒИЛОН ШАҲРИНИНГ ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ТАШҚИ САВДОСИДАГИ ЎРНИ (архив материаллари асосида)

***Аннотация.** Мазкур мақолада XIX асрнинг сўнги чораги ва XX аср бошларида Марғилон шаҳрининг Фарғона вилояти ташқи савдосидаги ўрни архив материаллари асосида ёритилади. Марғилон шаҳри бозорлари, унда сотиладиган товарлар, тижоратчилар, молларнинг нарх-наволари билан боғлиқ статистик маълумотлар таҳлил қилинади.*

***Таянч сўз ва иборалар:** Марғилон, бозор, маъмурий марказ, савдо маркази, ипак, ипакчилик станцияси, савдогарлар, товарлар.*

Марғилон шаҳри 1876 йилгача Қўқон хонлигининг Марғилон вилояти маркази ҳисобланган. Тарихга назар ташласак, Қўқон хонлиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан вилоятларга бўлинган. Уларнинг энг йириклари Андижон, Марғилон, Тошкент, Тўрақўрғон, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд, Чимкент, Чуст эди¹. Марғилон шаҳри эса вилоятларнинг энг йирикларидан бири эди. 1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги тугатилиб, ўрнида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлиги ташкил топгач, Марғилон беклиги Марғилон уездига айлантирилади². Айнан шу даврдан эътиборан Марғилон шаҳри ўзининг маъмурий марказ ролини йўқотган. Шаҳар Марғилон уездидаги энг катта шаҳар бўлса ҳам, ундан 12 км узоқликдаги жойда рус Марғилони деб аталган шаҳар қурилади. Машҳур Марғилон шаҳрига эса Эски Марғилон номи берилган. Марғилон шаҳри ўзининг маъмурий марказ сифатидаги аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам, аввалги ижтимоий-иқтисодий мақомини сақлаб қолган. Қўқон, Самарқанд, Андижон, Бухоро шаҳарлари каби Марғилон ўлканинг ҳунармандчилик марказларидан бири ҳисобланар эди. Марғилон аҳолиси тарихий анъаналарини сақлаб қолган ҳолда полизчилик, боғдорчилик билан бирга ипакчилик, дўппиччилик, мис буюмлар ясаш ва бошқа ҳунармандчилик соҳалари билан ном таратган. Айниқса, Марғилон ўзининг атлас, алоча, беқасам ва бошқа ипак матолари билан машҳур бўлган³.

¹ Мирза Алим Ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих-ал-хавакин. (Генеалогия султанов и история хаканов). – Ташкент., 2007. – С. 14.

² Мирза Алим Ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин. – С. 192-207; Бабабеков Х.Н.История Коканда. – Ташкент, «Фан». 2011. – С. 91-92.

³ Мирза Алим Ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин. – С. 17.

Шунинг учун бўлса керак, савдогарлар кўпроқ ипак матоларни сотиб олиш учун ўлканинг турли ҳудудларидан Марғилон бозорига келар эди. Фарғона вилоятининг бозорлари орасида Марғилон бозори Кўқон бозоридан кейин иккинчи ўринда турган. Марғилон бозори чакана савдоси ва сотиладиган молларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб турган. Бу даврда Марғилон Кошғар билан яқин савдо алоқаларини ўрнатган эди. Кошғардан келтириладиган товарлар Марғилон ва Кўқонга келтириб туширилган ва у ердан бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб тарқатилган⁴.

Марғилонда ипакчилик жуда яхши ривожланган-ки, ҳатто Россия ипакчиликдан катта даромад олиш мақсадида бу ерда биринчи ипакчилик станцияларини қурган. Россия Ўрта Осиёнинг қайси ҳудудида хўжаликнинг қайси тармоғи тараққий қилган бўлса, шу ерда ўша соҳани ривожлантиришга эътибор қаратган. Ўрта Осиёни Россия империясининг хом ашё манбаига айлантириш сиёсатидан кўзланган мақсадлардан бири, Туркистон ўлкаси қишлоқ хўжалигини Россия манфаатларига жавоб берадиган маҳсулотларни етиштиришга мослаштирилишида эди. Иқтисодийнинг барча тармоқлари қатори, ипакчилик соҳасида ҳам Россия ўзининг мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. Маълумки, Фарғона вилояти ўзининг қулай табиий иқлим шароитига кўра, аҳоли хўжалиги ва савдосида ипак қуртини боқиб, ундан серҳосил ипак етиштирилган. Аммо, Россия томонидан Кўқон хонлиги босиб олинган дастлабки йиллардан бошлаб ипакчилик аста-секин тушкунликка туша бошлаган. Архив ҳужжатлари маълумотларига кўра, аввалом бор маҳаллий ипак қурти уруғи зотларининг айниганлиги туфайли ипакчилик соҳасида етиштирилган ҳосил йилдан йилга пасайиб борганлиги кузатилган. Халқ хўжалигининг мазкур тармоғидаги қониқарсиз аҳволдан чиқиш мақсадида олиб борилган изланишлар, вилоятда ипакчиликни ривожлантириш учун сифатсиз ва касалликка чалинган маҳаллий уруғлардан воз кечиш ҳамда аҳолига соғлом целлюляр ипак қурти уруғи етказиб бериш лозимлигини кўрсатган. Шу мақсадда 1887 йилда вилоятда ипак қурти станцияси очилган эди⁵. Станция зиммасига ипак қурти уруғини тайёрлаш ва уни аҳолига текин тарқатиш, ипак қуртини боқишни хоҳловчиларга ўргатиш юклатилган.

1899 йилда Туркистон ўлкасида ипак қурти уруғини тайёрловчи станцияларни қайта қуриш натижасида барча ипак қурти билан шуғулланувчи корхоналар, жумладан, Янги Марғилондаги аввалдан ишлаб келган станция ёпилган. Фақат бутун ўлка учун ипак қурти етказиб берадиган ягона ипак қурти станцияси Самарқанд шаҳрида очилган.⁶

⁴ Ежегодник Ферганской области. Том I. Вып. 1902. – Новый Маргелан. 1902. – С. 45-48.

⁵ ЎзМДА Фонд. И-1, опись -12, ед.хр. 240. 3 об.

⁶ ЎзМДА Фонд. И-1, опись -12, ед.хр. 240. 3 об.

1901 йил ҳисоботларида Самарқанддан туриб, Фарғонага чет элдан келтириляётган ипак қурти уруғини ва хусусий ипак уруғи тайёрловчилар фаолиятини назорат қилиш ниҳоятда қийин кечаётганлиги, бу ҳолат ишлаб чиқарувчилар ва харидорлар манфаатларига ёмон таъсир кўрсатяётганлигини акс эттирувчи фикрлар баён қилинган. Шунинг учун вилоят аҳолисининг хўжалик ҳаётида ва савдо-сотик соҳасида ипакчиликнинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигини инобатга олган ҳолда, Янги Марғилонни ипакчилик марказига айлантириб, бу ерда ипак қурти станциясини очиш зарурлиги таъкидланган. Ўтироф қилинишига кўра, сўнгги йилларда чет элга 2,5 миллион рубллик ипак сотилган⁷.

Шунинг учун бўлса керак, Фарғона вилоятининг йиллик ҳисоботларида марказий шаҳарлар мисолида аввал Кўкон, кейин Марғилон шаҳри тилга олинади⁸. Ўзбекистон Миллий архивининг И-87-фондида сақланаётган 31561- йиғма жилдда солиқ инспекторининг 1891 йил ноябрь оyi бўйича ведомостида Марғилон шаҳридаги чет эл савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар ва уларнинг сотган товарлари, молларнинг номлари, миқдори ва нархлари тўғрисида маълумот берилган. Биргина Марғилон шаҳрида савдо қилувчи қуйидаги 7 кишининг исмлари, уларнинг товарлари номлари, миқдори ва нархлари кўрсатилган: Хожибоев Охунбек, 2 гильдия савдогарлари Муҳаммад Бойматов, Муҳаммад Хўжаев, Хошим Усмонбеков, Шарип Хўжаев, Хўжа Абдусаматбоев, Абдурахмонхўжа Бузрукхўжаевлар номлари келтирилган. Улар асосан чой, қўй териси, ипак, кийгиз, мато, гилам, хом ипак, олача, ямба, тери, ипак пилла, кўзи териси, чинни, мўйналар билан савдо қилишган⁹. Мазкур етти нафар савдогарнинг товарлари миқдори (сони ва оғирлиги) ва нархларини умумийлаштириб ҳисобланса қуйидагича кўрсаткичга эга бўламиз.

т/р	Товарлар номи	Миқдори (пуд)	Баҳо (рубл)
1	чой	34	1360 р.
2	қўй териси	100	1356 рубль
3	ипак	16	330 рубль
4	кийгиз	292	2307 руб
5	мато	816	12782
6	гилам	132	3755
7	хом ипак	31	4900
8	шолча	8	80

⁷ Ўша жойда

⁸ Фонд. И-1, опись – 12, ед.хр. – 240; Фонд. И-1, опись – 1, ед.хр. – 80; Фонд. И-1, опись – 12, ед.хр. – 1730; Фонд. И-1, опись – 12, ед.хр. – 1717.

⁹ Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. 31564. – ЛЛ. 13.

9	тери	16	172
10	Пилла	164	7000
11	кўзи териси	16	172
12	чинни	8	275
13	мўйна	16	240 рубль

Юқоридаги маълумотлардан кўришиб турибдики, Марғилон шаҳри ўша вақтларда савдо муносабатлари яхши ривожланган шаҳарлар сирасига кирган бўлиши мумкин, қолаверса, биргина Марғилоннинг ўзида чет билан етти нафар тижоратчи савдо қилиши, Марғилон аҳолиси орасидан савдогарлар тоифаси етишиб чиққанлиги, шаҳар айрим маҳсулотларни тайёрлаш бўйича марказга айланганлигидан далолат беради. Шу йилларда рус ўлчов бирликлари билан савдо операцияларининг юритилганлиги, қисқа вақт ичида Марғилон руслар томонидан тўлиқ назоратга олинганлигидан далолат беради. Товарлар турларига эътибор қилинса, бу моллар асосан аҳоли томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳисобланади. Демак, Марғилон аҳолиси кўй териси, ипак, кийгиз, мато, гилам, хом ипак, шолча, тери, пилла, кўзи териси, чинни, мўйна каби товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган дейишимизга асос бор. Бундан ташқари рўйхатда энг кўп сотилган маҳсулот ипак ва пилла эканлиги алоҳида эътиборга молик. Бу маълумотни юқорида Марғилон ипак маҳсулотлари етиштириш бўйича марказ эканлиги тўғрисидаги фикримизнинг эътирофи ўрнида қабул қилиш мумкин.

1892 йилнинг 31 январида Марғилон уyezди бошлиғининг 13-солиқ участка инспекторига тақдим қилган рўйхатида Марғилон шаҳрида савдо қилувчи савдогарларнинг номлари келтирилган. Рўйхатда 38 нафар савдогарларнинг номлари ва қайси бозорда савдо қилиши тўғрисида маълумот берилган¹⁰. Хусусан, рўйхатда Абдужалилбой Муҳаммадюнусбоев, Отахон Мираюпов, Ашурмуҳаммад Алимов каби 38 нафар савдогарларнинг исм шарифлари берилган.

1892 йилда февраль ва март ойлари учун Фарғона божхона бўлимида рўйхатдан ўтган ташқи савдо билан шуғулланувчи марғилонлик шахсларнинг маълумотлари мавжуд. Февраль ойи ведомостида Марғилон шаҳрининг ўзида чет элдан келтирилган товарлар билан савдо қилувчи қуйидаги тўққиз нафар савдогарнинг исм-шарифлари, уларнинг сотган товарлар миқдори яъни ўлчами ва нархлари кўрсатилган¹¹. Тошхўжа Шарипхўжаев кийгиз, ипак, мато билан, Маҳмуд Қорахўжаев жун ва мато билан, Муллабобо Муҳаммадюсупов мато, кийгиз, хом ипак, амба билан,

¹⁰ Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. – 31564. – ЛЛ. 15-16.

¹¹ Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. – 31564. – ЛЛ. 43.

Абдурахмонхўжа Бузрукхўжаев тахта чой, мато, кийгиз билан, Сархатбой Абдусаматов мато, гилам, хом ипак, ипак билан, Муҳаммадбобек Рахимов эчки териси, ямба, наMAT билан, Алимхўжа Замадонхўжаев эчки териси, ямба билан, Мулла Муҳаммад Абдулғозизбой мато, хом ипак, наMAT, ямба, гилам, жун билан, Муҳаммадҳалим Муллабойматов эса ипак ва кийгиз билан савдо қилганлиги қайд этилган¹².

1892 йил март оyi ведомостида Марғилон шахрининг ўзида чет элдан келтирилган товарлар билан савдо қилувчи қуйидаги 10 нафар савдогарнинг исм-шарифи, уларнинг сотган товарлари номи, сони ва нархи кўрсатилган жадвал берилган¹³. Мазкур йилнинг феврал-март ойларида Марғилон шахрининг ўзида 10 нафар тижоратчининг чет эл товарлари билан савдо қилиши унинг иқтисодий қудратининг юқорилигидан далолат беради¹⁴.

№	Исми ва шарифи	Товарлар номи	Сони (пуд)	Нархи
1	Муллахўжа Зайниддинхўжаев	ипак	32	500
2	Муҳаммадгалис Абдулғазизбоев	мато гилам кийгиз	92 8 4	1500 130 20
3	Муқимжон Муллажонов	тахта чой	1п.30ф.	58
4	Маҳмудхўжа Эшонқорахўжаев	инглиз кисеяси чой кийгиз мато гиламлар	3п. 21 ^{3/4} 8п. 38ф. 64 24 5	300р. 200 500 340 100
5	Ахрорхонтўра Ҳожиев	мато фарфор	8 4	70 р. 60
6	Муҳаммадҳалимбой Муллабой Муҳаммадбоев	мато кийгиз жун мато	204 16 4	3050 200 80
7	Мадалимбой Муҳамедов	мато жун мато	272 8	3800 170
8	Бобобой	дори-дармон	16	50

¹² Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. – 31564. – ЛЛ. 43.

¹³ Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. – 31564. – ЛЛ. 45.

¹⁴ Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. – 31564. – ЛЛ. 43-45.

	Муҳаммадрахимбоев	кийгиз	40	400
		эчки териси	64	400
		чинни идиш	4	300
9	Сархатбой Абдужаманбаев	мато	136	100
		кийгиз	40	320
		хом ипак	2	200
10	Муллабобобой Муҳаммадйусупов	мато	48	400
		гилам	8	180
		кийгиз	64	550

Фарғона вилоятидаги Қўқон, Андижон, Наманган шаҳарлари билан қиёсласак, Марғилон шаҳрида ишлаб чиқариш корхоналари нисбатан кам эканлиги маълум бўлади. Марғилон шаҳрида 4 та кичик пахта тозалаш цехлари, ипак йиғириш цехлари мавжуд эди. Аксарият савдо ва ишлаб чиқариш корхоналарининг эгалари асосан москвалик фирмалар вакиллари, шунингдек, маҳаллий еврей фирмалари хўжайинлари эдилар¹⁵.

Статистик ҳисоботларда Марғилон шаҳри бўйича сарф қилинган харажатлар ва фойдадан келган тушумлар тўғрисидаги маълумотлар ўз ифодасини топган. Масалан, 1901 йилда шаҳар харажатлари 38.333 рубл., келтирилган фойда эса 42.395 рублни ташкил қилган¹⁶. Бу маълумот Марғилон шаҳри иқтисодий қувватининг паст эмаслигидан далолат беради.

Марғилон аҳолиси ёғ ишлаб чиқариш бўйича маълум тажрибага эга. XX асрнинг бошларида Марғилон уездида ёғ-мой ишлаб чиқарувчи заводлар сони икки бараварга ошган. Шу билан биргаликда уездда 13 та пахта тозалаш цехлари ишлаб турган.

Марғилон шаҳри Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлигининг маъмурий маркази бўлмаса ҳам, вилоятнинг асосий савдо бўғинларида муҳим ўрин эгаллаган. Туркистон генерал-губернаторлиги асосий эътиборни марказ Фарғона, Янги Марғилон ва Қўқонга қаратган даврда ҳам марғилонликлар ишлаб чиқарган товарлар талабгорлигини йўқотмаган. Шаҳарга рус саноат корхоналари кириб келган тақдирда ҳам маҳаллий ишлаб чиқариш қисқарган, уларнинг ривожланишига тўсиқлар қўйилган тақдирда ҳам Марғилон шаҳар савдо муносабатлари ўзининг аҳамиятини сақлаб қолган.

¹⁵ Статистический обзор Ферганской области за 1905 год. – Г.Скобелев. 1908. – С.6 7.

¹⁶ Ежегодник Ферганской области. Том I. Вып. 1902. – Новый Маргелан. 1902. – С. 45-48.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бабабеков Х.Н.История Коканда. – Ташкент, «Фан». 2011.
2. Ежегодник Ферганской области. Том I. Вып. 1902. – Новый Маргелан. 1902.
3. Мирза Алим Ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих-ал-хавакин. (Генеалогия султанов и история хаканов). – Ташкент., 2007.
4. Обзор Ферганской области за 1890 год. Новый Маргелан. 1893.
5. Обзор Ферганской области за 1891 год. – Новый Маргелан. 1898.
6. Обзор Ферганской области за 1897 год. Новый Маргелан. 1899.
7. Статистический обзор Ферганской области за 1905 год. – Г.Скобелев. 1908.

Ўзбекистон Миллий архив хужжатлари

8. Фонд. И-1, опись -12, ед.хр. 240.
9. Фонд. И-1, опись – 1, ед.хр. – 80.
10. Фонд. И-1, опись – 12, ед.хр. – 240.
11. Фонд. И-1, опись – 12, ед.хр. – 1717.
12. Фонд. И-1, опись – 12, ед.хр. – 1730.
- Фонд. И-87/304, опись – 1, ед.хр. – 31564.